

LINGVOSEMIOTIKANING FAN SIFATIDA SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISH BOSQICHLARI

S.E.Nurmatova¹

Mas'ul muallif: Nurmatova
Sadbarxon Erkinovna, FarDU
o'qituvchisi.

Accepted: 23 Sentabr 2026
Published: 23 Sentabr 2026

Copyright: © 2026 by the
author(s). Licensee Buxoro xalqaro
universiteti ilmiy axborotnomasi.

Iqtibos uchun: Nurmatova, S. E.
LINGVOSEMIOTIKANING FAN
SIFATIDA SHAKLLANISHI VA
RIVOJLANISH BOSQICHLARI / S. E.
Nurmatova // Buxoro xalqaro
universiteti ilmiy axborotnomasi.
— 2026. — T. 9, № 2. — B.
213–216.

1. FarDU o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur ishda lingvosemiotikaning mustaqil ilmiy yo'nalish sifatida shakllanish jarayoni, uning nazariy asoslari hamda rivojlanish bosqichlari tahlil qilinadi. Til va belgi tizimlari o'rtasidagi munosabatlarni o'rganuvchi lingvosemiotika fanining vujudga kelishiga ta'sir etgan asosiy g'oyalar, semiotika va tilshunoslik fanlarining integratsiyasi yoritiladi. Shuningdek, fan taraqqiyotining dastlabki, shakllanish va zamonaviy rivojlanish bosqichlari ilmiy manbalar asosida tavsiflanadi. Tadqiqotda lingvosemiotikaning til birliklarining ma'no hosil qilish mexanizmlarini o'rganishdagi ahamiyati, kommunikativ jarayonlardagi o'rni hamda bugungi kundagi dolzarb yo'nalishlari ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: semiotika, ong, mustaqil, soha, sifat, belgi, nazaiya, struktura, mantiq, asos.

ЭТАПЫ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ЛИНГВОСЕМИОТИКИ КАК НАУКИ

Аннотация. В данной работе анализируется процесс становления лингвoseмиотики как самостоятельного научного направления, её теоретические основы и основные этапы развития. Рассматриваются ключевые идеи, оказавшие влияние на формирование лингвoseмиотики как науки, изучающей взаимосвязь языка и знаковых систем, а также освещаются вопросы интеграции семиотики и языкознания. Кроме того, на основе научных источников характеризуются начальный этап, этап становления и современный этап развития данной дисциплины. В исследовании раскрывается значение лингвoseмиотики для изучения механизмов формирования смысла языковыми единицами, её роль в коммуникативных процессах и актуальные направления развития на современном этапе. Особое внимание уделяется теоретической и практической значимости лингвoseмиотики в современной лингвистике.

Ключевые слова: семиотика, сознание, самостоятельная дисциплина, область, качество, знак, теория, структура, логика, основа.

THE STAGES OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF LINGVOSEMIOTICS AS A SCIENCE

Abstract. This paper analyzes the process of the formation of linguosemiotics as an independent scientific discipline, its theoretical foundations, and the main stages of its development. The study examines the key ideas that influenced the emergence of linguosemiotics as a field investigating the relationship between language and sign systems, as well as the integration of semiotics and linguistics. Furthermore, the initial, formative, and modern stages of the discipline's development are described on the basis of scientific sources. The research highlights the significance of linguosemiotics in studying the mechanisms of meaning construction by linguistic units, its role in communicative processes, and its current trends and directions. Special attention is paid to the theoretical and practical importance of linguosemiotics in contemporary linguistic studies.

Keywords: semiotics, consciousness, independent discipline, field, quality, sign, theory, structure, logic, foundation.

Kirish. Semiotika belgilar va belgi tizimlari haqidagi fan sifatida tarixiy ildizlarini antik Gretsiya falsafasiga qadar yetkazadi. Biroq mustaqil fan sifatida uning shakllanishi XIX asrning oxiri va XX asrning boshlariga to'g'ri keladi. Bu shakllanishda ikkita fundamental yo'nalish alohida rol o'ynadi: bir tomondan, AQSh faylasufi va mantiqchisi Charlz Sanders Pirsning belgi nazariyasi, ikkinchi tomondan esa Shveysariyalik tilshunos Ferdinand de Sossyurning lingvistik strukturalizmi. Ushbu ikki an'ana semiotikaning keyingi rivojlanishini belgilab berdi va lingvosemiotikaning metodologik asoslarini tashkil etdi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Pirs (1839–1914) semiotikani u "semiotika" o'rnida "semiotik" atamasini qo'llagan mantiq va falsafaning ajralmas qismi sifatida ko'rdi. Uning trikotonomik belgi modeli – representamen (shakl), ob'ekt (mos yozuvlar) va interpretant (ma'no effekti) – semiotik tahlilning asosiy instrumenti bo'lib qoldi. Pirs belgilarni turli mezonlar asosida tasnifladi: mashhur ikonik/indeksial/simvolik triaxotomiya ularning ob'ekt bilan munosabatiga asoslanadi. Ikonlar ob'ektga o'xshashlik

asosida ishora qilsa (masalan, portret), indekslar sabab-oqibat yoki fizik aloqa asosida (tutun – olovning indeksi), simvollar esa faqat konvetsional (kelishilgan) munosabat asosida ishlaydi (til soʻzlari tipik simvollardir).

Sossyur (1857–1913) esa belgi (signe) ni ikki tomonlama birlik – signifiant (ifodauvchi, akustik obraz) va signifié (ifodalanuvchi, tushuncha) – sifatida taʼrifladi. Uning arbitrarlik (belgi va mos yozuvlar oʻrtasidagi munosabatning shartliyligi) va differentsiallik (belgi boshqa belgilardan farqi tufayli qiymat kasb etadi) tamoyillari zamonaviy tilshunoslik uchun ham fundamental ahamiyatini saqlab kelmoqda. Sossyur semiotikani ("semiologiya" deb atagan) kelajakdagi fan sifatida tasvirladi va tilshunoslikni ushbu keng fanning bir qismi sifatida koʻrdi.

XX asr oʻrtalarida Charlz Morris (1901–1979) Pirsning semiotik gʻoyalarini behavioristik psixologiya bilan birlashtirdi va semiotikaning uchta asosiy boʻlimini aniq farqladi: sintaktika (belgilarning oʻzaro munosabati), semantika (belgilar va ular ifodalaydigan obʼektlar munosabati) va pragmatika (belgilar va ularni qoʻllayotgan subʼektlar munosabati). Bu triada keyinchalik lingvistik tahlilning universal sxemasiga aylandi va hozirgi kommunikatsiya tadqiqotlarida ham asosiy kategoriyaviy zamin vazifasini oʻtaydi.

Evropa strukturalizmida lingvosemiotikaning rivojlanishiga Kopengagen maktabi (L.Yelmslyev, H.Ulldall), Praga maktabi (N.Trubetskoy, R.Yakobson) va Parij maktabi (A.Greimas, R.Bart) muhim hissa qoʻshdi. Ayniqsa Roland Bartning (1967) "Moda tizimi", "Mifologiyalar" asarlari va A.J.Greimasning narrativ grammatikasi struktural semiotikani matn tahlili va madaniy semiotika sari kengaytirdi. Rus-Eston semiotik maktabi vakili Yuriy Lotman (1922–1993) semiosfera tushunchasini kiritib, madaniyatni belgilar tizimlarining global tizimi sifatida talqin etdi.

Italiyalik semiotikchi Umberto Ekoning (1932–2016) "A Theory of Semiotics" (1976) va "Semiotics and the Philosophy of Language" (1984) asarlari belgi tushunchasini yanada rivojlantirdi. Eko cheksiz semiosiz (belgi tizimlari abadiy interpretatsiya jarayonida) tushunchasini ishlab chiqdi va kodni madaniy kompetentsiyaning tashuvchisi sifatida tahlil qildi. Uning yondashuvi lingvosemiotikani pragmatik va kulturologik yoʻnalishda ilgari siljitdi.

Lingvosemiotika alohida soha sifatida til belgilarini faqat tizim ichida emas, balki kommunikativ jarayon, kognitiv tuzilmalar va madaniy kontekst bilan bogʻliq holda oʻrganishga yoʻnaltirilgan. Bu yoʻnalish ayniqsa XX asrning ikkinchi yarmida – kognitiv inqilob va pragmatik burilish deb ataluvchi ilmiy oʻzgarishlar fonida jadal rivojlandi. Hozirgi kunda lingvosemiotika kognitiv tilshunoslik, diskurs tahlili, sotsiolingvistika va multimodal kommunikatsiya tadqiqotlari bilan chambarchas bogʻliq holda rivojlanmoqda. Lingvosemiotika dunyoning yetakchi mamlakatlari tilshunosligida izchil rivojlanib borayotgan yoʻnalishlardan biridir. Lingvosemiotik muammolarga boʻlgan qiziqish XX asrning 60–70-yillaridayoq semiotika fanining taraqqiyoti bilan bogʻliq holda kuchaygan.

Lingvosemiotika semiotika fani doirasida shakllangan boʻlib, tilning belgilar tizimini oʻrganishda semiotik yondashuvdan foydalanadi. Shu munosabat bilan birinchi bobda semiotikaning fan sifatida rivojlanish tarixi, uning asosiy tamoyillari va tadqiqot metodlari qisqacha bayon qilinadi. Ikkinchi bob esa lingvosemiotikani semiotikaning ilmiy tarmoqlaridan biri sifatida tahlil qilishga bagʻishlangan.

XX asrning kibernetika, sinergetika va kulturologiya kabi kompleks (fanlararo) fanlari qatorida semiotika ham alohida oʻrin egallaydi. Semiotika tabiat va jamiyatdagi belgilar tizimlarini oʻrganuvchi fandır. Semiotikaning asosida esa belgi tushunchasi yotadi.

Semiotika fanining asoschisi amerikalik mantiqshunos, faylasuf va tabiatshunos Charlz Sanders Pirs (1839–1914) hisoblanadi. Aynan u ushbu fanga "semiotika" nomini bergan. Ch. Pirs 1860-yillardagi maqolalarida semiotikaning asosiy tamoyillarini shakllantirgan, belgiga taʼrif bergan hamda belgilar tasnifini (indekslar, ikonalar va ramzlar) taklif etgan.

Ch.Pirs gʻoyalarini 1930-yillarda amerikalik faylasuf Charlz Morris (1901–1979) rivojlantirdi. U belgilarni tavsiflovchi, baholovchi, koʻrsatma beruvchi, identifikatsiyalovchi va shakllantiruvchi belgilar guruhlariga ajratdi. Ch. Morrisning eng katta xizmatlaridan biri semiotikaning tuzilishini belgilab berganidadir. U semiotikani quyidagi boʻlimlarga ajratdi: sintaktika – belgilar oʻrtasidagi munosabatlarni oʻrganadi; semantika – belgilar va ular ifodalovchi obyektlar oʻrtasidagi munosabatlarni tadqiq etadi; pragmatika – belgilar va ulardan foydalanuvchilar oʻrtasidagi munosabatlarni oʻrganadi.

Natijalar. Mazkur tasnif keng eʼtirof etilib, semiotikaning keyingi rivojlanishi uchun asos boʻlib xizmat qildi.

Semiotikaning asosiy tushunchalarini ishlab chiqishga ilk uringan olimlardan biri nemis mantiqshunosi va faylasufi Gotlob Frege (1848–1925) boʻldi. U 1892-yilda chop etilgan mashhur "Maʼno va ahamiyat haqida" nomli maqolasida "nom (belgi), denotat (nom bilan ataluvchi predmet) va nomning maʼnosi (denotat konsepti)" tushunchalarini farqlashni taklif qilgan.

Keyinchalik semiotika shveytsariyalik tilshunos Ferdinand de Sossyur (1857–1913) gʻoyalari taʼsirida lingvistik yoʻnalish kasb etdi. U semiologiya, yaʼni belgilar haqidagi fan asoslarini yaratdi. Ch. Pirs semiotikani mantiq bilan chambarchas bogʻliq deb hisoblagan boʻlsa, Sossyur semiologiyani, avvalo, gumanitar fanlar ustiga qurilgan nazariy tizim sifatida talqin qilgan.

Tabiat va jamiyatdagi axborot-semiotik jarayonlarning xilma-xilligi zamonaviy semiotikada quyidagi asosiy yoʻnalishlarning shakllanishiga sabab boʻlgan.

Biosemiotika organizm hayoti uchun muhim boʻlgan tabiiy belgilar tizimlarini oʻrganadi.

Etnosemiotika bir necha yoʻnalishlarni oʻz ichiga oladi. Ulardan biri antropologiya va etnografiyaga asoslanib, asosan ibtidoiy jamiyatlarni oʻrganadi. Yana biri ijtimoiy va muhandislik psixologiyasiga tayangan holda rivojlangan jamiyatlarni tadqiq qiladi. Uchinchi yoʻnalish esa falsafa va adabiyot tarixiga asoslanadi.

Lingvosemiotika tabiiy til va uning uslubiylatini oʻrganadi hamda boshqa belgilar tizimlarini quyidagi hollarda tadqiq qiladi: ular nutq bilan parallel faoliyat koʻrsatsa (masalan, nutqni kuzatib boruvchi imo-ishoralar va mimika);

nutqning o'rnini qoplasa (masalan, ifodali intonatsiya yoki tipografik shriftlar); nutqning funksiyasi va belgi xususiyatlarini o'zgartirsa (masalan, badiiy nutq).

Abstrakt semiotika belgilar tizimlarining moddiy shaklidan qat'i nazar, ularga xos umumiy xususiyatlar va munosabatlarni o'rganadi.

Muhokama. Madaniyat va san'at semiotikasi madaniyat va san'at hodisalarini belgilar tizimi sifatida tahlil qiladi. Ayrim olimlarning fikricha, san'at va adabiyotning belgilar tizimi sifatidagi tabiati hali to'liq ochib berilmagan bo'lsa-da, semiotik g'oyalarni bu sohalariga qo'llash nihoyatda samarali va istiqbolli hisoblanadi.

Semiotikaning barcha yo'nalishlari o'zaro chambarchas bog'liqdir, chunki ularning umumiy masalalari umumiy semiotika doirasida hal qilinadi.

Semiotik tadqiqotlarning obyekti belgilar va belgilar tizimlaridir, ya'ni ma'lum tartibda tashkil etilgan belgilar majmuasidir. Tabiiy inson tili belgilar tizimlari orasida markaziy o'rin egallaydi, chunki u birlamchi modellashuvchi tizim hisoblanadi. Shu sababli lingvosemiotika – tabiiy tilni semiotik nuqtai nazardan o'rganadigan fan sifatida – umumiy semiotikaning markazida turadi.

Semiotika – belgilar va belgilar tizimlari haqidagi fandir. Barcha axborot jarayonlari (axborotni saqlash va qayta ishlash) belgidan eng kichik strukturaviy birlik sifatida, belgilar tizimidan esa elementar ma'lumotlar bazasi sifatida foydalanadi. "Semiotika" atamasi ba'zan "belgilar tizimi" ma'nosida ham qo'llanadi, masalan, mif semiotikasi, biologik semiotika va hokazo. Muayyan semiotika modellashuvchi tizim sifatida faoliyat yuritib, uning yordamida dunyo yoki uning biror bo'lagi haqidagi dolzarb axborot yaratiladi. Masalan, bir necha o'nlab yo'l belgilari, yo'l chiziqlari, yo'l harakatini tartibga soluvchi shaxsning ishoralari va svetofor signallari birgalikda zamonaviy yo'l harakatining umumlashtirilgan manzarasini hosil qiladi hamda unda harakat ishtirokchilari xavfsizligi uchun eng muhim jihatlarni ajratib ko'rsatiladi.

"Axborot" so'zi lotincha informatio – "xabardor qilish", "ma'lumot berish" ma'nolaridan kelib chiqqan. XX asr o'rtalaridan boshlab u umumilmiy tushunchaga aylandi va odamlar o'rtasidagi, inson bilan mashina o'rtasidagi hamda mashinalar o'rtasidagi ma'lumot almashinuvini qamrab oldi. Umumilmiy va semiotik nuqtai nazardan qaraganda, har qanday muloqot akti, his-tuyg'ular yoki fikrlarning ifodalanishi, ibodat va shu kabilar axborot hisoblanadi.

Odamlarning og'zaki muloqotida deyarli har doim suhbatdosh tomonidan beixtiyor ifodalangan, ba'zan esa uning xohishiga zid ravishda yuzaga chiqqan axborot ham mavjud bo'ladi. Masalan, suhbatdosh sizning savolingizga javob berayotib birdan qizarib ketsa, siz hissiy jihatdan muhim mavzuga tegib ketganingizni tushunasiz. Xabarni yetkazish niyati bo'lmagan yoki aniq adresat mavjud bo'lmagan bunday holatlar parasemiotik holatlar deb ataladi (yunoncha para – "yonida", "atrofida"). Ruhoniy liturgiyada, bastakor musiqada, rassom esa tasviriy asarida ifodalagan mazmun ham axborot hisoblanadi.

Insonlar bir-birlariga yoki mashinalarga ongli yoki ongsiz ravishda yetkazadigan barcha ma'lumotlar axborotdir. Axborot jarayonlari universal hodisadir. U hayvonlarda ham uchraydi (qo'rqituvchi holatlar, bo'ysunish holatlari va boshqalar). Biokommunikatsiya eng quyi darajada – DNK va genlar darajasida ham amalga oshadi. Masalan, irsiyat uch tarkibli kimyoviy birikmalar kombinatsiyasi orqali "yozilgan" axborot bilan belgilanadi. Ya'ni kimyoviy qobiq orqali organizmning oldingi avlodlarga nisbatan tuzilishi, modda almashinuvi va individual rivojlanishidagi o'xshashlik darajasini belgilovchi xabar uzatiladi.

Xulosa. Shunday qilib, kommunikatsiya jarayonlari bir xil emas. Uning klassik turlari bilan bir qatorda, adresantning niyati va ongidan mustaqil ravishda yuz beradigan ongsiz kommunikativ jarayonlar ham mavjud.

Semiotikaning predmeti kommunikatsiya jarayonlarining belgilar orqali ifodalanishi, ya'ni tabiat va ijtimoiy hayotning barcha sohalarida semiozis (ma'nolanish, belgilanish) qonuniyatlarini o'rganishdan iborat.

Inson jamiyatidagi kommunikatsiya jarayonining hayvonlar o'rtasidagi muloqotdan asosiy farqi insonning metatil refleksiya, ya'ni so'zlovchining o'z nutqini nazorat qila olish qobiliyatidir. Hayvonlar xavf signalini qabul qilganda xavfdan qochadi va bu muvaffaqiyat signalning xotirada mustahkamlanishiga yordam beradi, biroq signalning o'zi baholanmaydi. Signallar soni ortib borgani sari ayrim signallar o'z maqsadiga erisha olmay qoladi, ya'ni belgilar tizimi zaiflashadi. Uni kuchaytirish esa belgilar shaklini idrok etishni kuchaytirish orqali amalga oshiriladi. Natijada belgilar tizimi o'zini-o'zi boshqaruvchi tus oladi. Tahlil obyekti sifatida belgilarning o'zi maydonga chiqadi. Bu esa til bilan bir qatorda metatiling ham shakllana boshlaganini anglatadi.

Aynan shu holat insonda paydo bo'lgan va keyinchalik inson tilining shakllanishiga asos bo'lgan mutlaqo yangi hodisa hisoblanadi.

N. Xomskiy, R. Solso va boshqa bir qator til tadqiqotchilarining fikricha, insonning tilga oid refleksiya qobiliyati genetik xususiyatga ega. Xomskiy bu xususiyatni biologik jihatdan irsiy deb hisoblagan bo'lsa, Solso uni ehtiyotkorlik bilan "axborotni qayta ishlashning tug'ma sxemasi" sifatida talqin qiladi. Neyrofiziologiya ma'lumotlariga ko'ra, nutq qobiliyati inson miyasining chap yarim sharida (mantiqiy yarim sharda) joylashgan. Biroq yapon olimlari o'tkazgan tadqiqotlar qiziqarli natijalarni ko'rsatgan: yaponlarda ona tilini o'zlashtirish mexanizmlari yevropaliklardan farqli ravishda miyaning o'ng, ya'ni obrazli yarim sharida joylashgan. Chet tilini o'zlashtirish markazlari esa ham yevropaliklarda, ham yaponlarda chap yarim shar faoliyati bilan bog'liqdir.

Psixolingvistika tashqi va ichki nutqni farqlaydi L.S. Vigotskiy. Nutq hosil bo'lishi konsepsiyasining asoschilaridan biri N.I. Jinkinaning fikricha, ichki nutq ikki bo'g'inli tuzilishga ega. Birinchi bo'g'in subyektiv predmetli-obrazli kod bo'lib, uning yordamida tinglovchi axborotni dekodlaydi. Ikkinchi bo'g'in esa avtomatlashtirilgan kodlardan iborat: nutq-harakat kodi (tovush va harf shaklida) hamda metatil kodi (nazorat qiluvchi kod).

Jinkin ta'kidlaganidek, ichki nutq tili barcha tabiiy tillarga xos bo'lgan ortiqcha unsurlardan xoli. Predmetli kod esa universal til bo'lib, undan boshqa barcha tillarga tarjima qilish mumkin. Ushbu kodda fikr mavzusi bo'lib turgan vaziyat shartli yoki sxematik tarzda tasvirlangan obrazlar mavjud bo'ladi. Bu obrazlar inson tafakkurining ichki mazmunini tashkil etadi va axborotni qayta ishlashning muhim vositasi hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

- [1] Ferdinand de Saussure. Course in General Linguistics (Kurs obshchey lingvistiki). – New York: McGraw-Hill, 1966.
- [2] Charles Sanders Peirce. Collected Papers of Charles Sanders Peirce. – Cambridge: Harvard University Press, 1931–1958.
- [3] Charles Morris. Signs, Language and Behavior. – New York: Prentice-Hall, 1946.
- [4] Umberto Eco. A Theory of Semiotics. – Bloomington: Indiana University Press, 1976.
- [5] Yuri Lotman. Universe of the Mind: A Semiotic Theory of Culture. – London: I.B. Tauris, 1990.
- [6] Roland Barthes. Elements of Semiology. – New York: Hill and Wang, 1968.
- [7] Algirdas Julien Greimas. Structural Semantics: An Attempt at a Method. – Lincoln: University of Nebraska Press, 1983.

